

Василь ПОЛТАВЧУК

УКРАЇНСЬКИМ ІСТОРИЧНИМ РОМАН В ОЦІНЦІ ПРОФЕСОРА В. В. ФАЩЕНКА

Визнання і авторитет у вітчизняному літературознавстві Василю Васильовичу Фащенку забезпечили передусім і головним чином його студії про новелу. Вивченню цього жанру присвячені як кандидатська — "Новели О. Гончара" (1957), так і докторська — "Жанрово-стильові проблеми української радянської новелістики" (1970)— дисертації дослідника. Про ґрунтовне і цілеспрямоване зацікавлення В. В. Фащенка проблемами розвитку новелістики свідчать його книги "Новела і новелісти" (1968), "Із студій про новелу" (1971), численні статті, в тім числі і остання — "Метаморфози в українській новелістиці ХХ в. " [3, 23—26], якій судилося стати першою посмертною публікацією вченого.

Дослідження новели, яке у другій половині 50-х і протягом 60-х років визначало характер наукових пошуків В. В. Фащенка, вже у 70-і роки втратило свою домінуючу роль і далі тривало лише як один із напрямків діяльності відомого літературознавця. В той же час посилилась увага дослідника до буття інших жанрів і жанрових різновидів. В поле зору В. В. Фащенка потрапив, зокрема, й український історичний роман.

Однією з перших публікацій вченого, присвячених даному жанровому різновиду, став огляд прози 1958—1979 років, вміщений у вузівському підручнику "Ук-

раїнська радянська література". На початку огляду автор зробив короткий підсумок попереднього періоду розвитку вітчизняної прози і серед його здобутків — "панорамних романів" [6, 530] — назвав, зокрема, й історичний роман Петра Панча "Гомоніла Україна".

Стосовно ж історичної романістики означеного часового відтинку— 1958—1979 років— дослідник зазначив, що життя і боротьба народу, людей минулого "знайшли відбиття у багатьох капітальних романах" [6, 537]. З-поміж них автор огляду вирізняв такі твори: романи "Святослав" (1959) і "Володимир" (1962) С. Скляренка, трилогію "Хмельницький" (1957—1968) Івана Ле, роман "Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця" (1958) О. Ільченка, цикл романів про Київську Русь "Диво" (1968), "Первоміст" (1970), "Смерть у Києві" (1972), "Євпраксія" (1974) П. Загребельного, романи "Після довгої ночі" (1975) П. Угляренка, "Побратався сокіл" (1964) М. Сиротюка, "Отчий світильник" (1976) Р. Федоріва. Наголошуючи на успіхах українських прозаїків у художньому осягненні минувшини, В. В. Фащенко зазначив, що в усіх своїх формах і різновидах історична романістика представила "народ як творця історії, культури, моральних цінностей, що мають неперебутнє значення..." [6, 537]. Відтворюючи

героїчні і трагічні сторінки національної історії, романісти, на думку дослідника, "допомагають глибше зрозуміти сучасність, побачити життя в невинному розвитку. Вони показують на реальних прикладах ті уроки поведінки людини, які мають дотичність до осмислення вибору життєвої позиції нашими сучасниками" [6, 537—538].

На жаль, у поцінуванні В. В. Фашенком української історичної романістики 1958—1979 років далася взнаки характерна для часу, коли створювався вузівський підручник з літератури, атмосфера "єдино правильного марксистсько-ленінського тлумачення історії" і нещадної критики всіх, хто хоч якоюсь мірою від такого тлумачення відступав. У підручнику — як виданні державно-офіційному — ці відступи, ясна річ, мали бути затавровані, і саме цим пояснюється поява в огляді В. В. Фашенка зауваження про те, що "розвиток українського історичного роману позначений не лише успіхами, а й окремими зривами. Волонтаристське поводження з фактами, замовчування істотного і розголос другорядного, відступ від послідовного історизму на догоду міфу про "національну ідею" як рушія історії, від чітких соціально-класових позицій у художньому відтворенні минулого особливо виявилися у романі "Меч Арєя" І. Білика, а також певною мірою відбилися у "Мальвах" Р. Іваничука, "Полтві" Р. Андріяшика та деяких книжках із серії "Життя славетних". На письменницьких з'їздах і в поточній критиці відзначені вади і помилки були принципово засуджені" [6, 538].

Про вимушений характер констатації "засудження" переконливо свідчить не тільки те, що в жодну із пізніших публікацій про історичну романістику дана оцінка не перекочувала, а й — передусім! — те, що в авторській програмі вузівського курсу лекцій з "Історії української літератури XX віку", складений вже наприкінці століття, В. В. Фашенко визначив місце "Мальв" Р. Іваничука в "корпусі романів", з якими пов'язане "відродження національної пам'яті" [2, 22].

Називаючи кращі, на його думку, історичні романи досліджуваного періоду "капітальними", В. В. Фашенко чітко усвідомлював різний рівень їхньої "капітальності" і тому підкреслив, що "з-поміж усіх історичних творів останніх років найбільшою новизною, оригінальністю відзначається цикл романів П. Загребельного про Київську Русь" [6, 538].

Даний висновок був зроблений значною мірою на підставі студій романістики П. Загребельного, здійснених В. В. Фашенком у другій половині 70-х років, коли дослідник готував передмову до шеститомного видання творів популярного письменника. З цієї передмови ("Глибін і розмаїття дивосвіту"), з окремих спостережень, що містяться в книзі "У глибинах людського буття" [7, 100—101; 258; 265], з опублікованих у 1983 році статті "І ДИВО це ніколи не кінчається..." (журнал "Київ") та рецензії "Монологи для нащадків" (журнал "Дніпро") і "вирослав" нарис творчості Павла Загребельного, виданий у 1984 році.

Добру половину нарису, що з'явився в серії "Літературні портрети", складає розділ "Голоси історії", присвячений аналізу історичної романістики письменника, який, на думку автора нарису, "по праву вважається правофланговим українського загону прозаїків, що через давнину пізнають сучасне" [4, 190].

В інтродукції, що передусім детальному розглядові окремих творів, В. В. Фашенко наголосив: "Інтерес до сивої давнини, треба думати, виник у П. Загребельного природно, як спів птаха. Він ріс у селі біля Дніпра, так само, як і С. Скляренко — автор "Святослава" і "Володимира" — відомих романів про Київську Русь. А ріки завжди були свідками і своєрідними "учасниками" історичних подій... В особі своїх бережан, які приходять і відходять, ріки передають новим поколінням перекази про те, що діялося біля їхніх вод, що залишилось у пам'яті народній. А до того були у П. Загребельного ще книги, без яких не можна уявити світ митця. У невеликих за обсягом працях про свої історичні романи П. Загреб-

бельний назвав понад п'ятдесят імен і книг: "Анабасис" Ксенофонта, вітчизняні літописи, "Історія монголів" Карпіні, "Трактат про дві Сарматії" Матвія Міховського, "Руська правда" Ярослава Мудрого, "Константинополь" Джелала Ессада... Це лише дешиця з великої унікальної бібліотеки, зібраної автором для "втішання історією" [4, 93—94]. Отже, народна пам'ять і книги про минувшину — це, на думку дослідника, основні джерела історичної романістики Павла Загребельного.

Своєрідність її аналізу у праці В. В. Фашенка допомагає з'ясувати спостереження самого вченого, що міститься у його передмові до двотомника вибраних праць Л. М. Новиченка. "Новиченківська дослідницька манера, — зазначив В. В. Фашенко у тому ж таки 1984 році, коли видавав книгу "Павло Загребельний", — варта пильної уваги. Він вслухається, вдивляється не тільки в усю творчість митця, а і в окрему фразу, в єдине слово. Це його вміння якесь особливе, поетично-аналітичне, філософсько-літературознавче. Разом із вченим ми бачимо породжувану художнім образом зливу асоціацій, розгортання яких ошасливує радістю емоційно-інтелектуального пізнання" [5, 20].

Така ж дослідницька манера була притаманна і самому В. В. Фашенку. Яскраво виявилася вона як у літературних портретах новелістів, так і в портреті Загребельного-романіста.

В останньому панорамне бачення твору, циклу, всього романного доробку автора гармонійно поєдналося зі скрупульозним розглядом домінантних деталей, завдяки чому літературознавчий аналіз дослідника набув всеосяжного характеру.

На початку розділу "Голоси історії" увага закономірно приділена творам П. Загребельного про Київську Русь — романам "Диво", "Первоміст", "Смерть у Києві". "Ці твори, — зазначив В. В. Фашенко, — не варто, як у нас прийнято, називати трилогією в традиційному розумінні слова, бо немає тут спільних героїв і фабула аж ніяк не поєднана в часі,

в місці дії, в головних обставинах і характерах. Це — триптих" [4, 96]. Місце і значення його у романному літописі "старорущини" (Л. Новиченко) дослідником визначені так: "Розвиваючи традиції своїх попередників, а часом і творчо полемізуючи з ними у трактуванні характерів історичних осіб, переосмислюючи літописи, хроніки, праці вітчизняних і зарубіжних авторів, П. Загребельний здійснив справжнє відкриття епохи на ґрунті історичних і психологічних гіпотез. У циклі романів про Київську Русь йому, як нікому раніше, вдалося розкрити суперечності давньої доби і разом з тим глибинно досягнути найрізноманітніші характери, відтворити психологію найголовніших соціальних типів — від смерда до князя, з їхнім індивідуальним світосприйняттям і поведінкою" [4, 97].

Аналізуючи перший твір триптиха — роман "Диво", В. В. Фашенко підкреслив, що з нього почалося не тільки художнє осягнення П. Загребельним давньоруського періоду вітчизняної минувшини, а й піднесення усєї української історичної прози, засвідчене, на думку дослідника, ще й такими творами, як "Отчий світильник" Р. Федоріва, "Манускрипт з вулиці Руської" Р. Іваничука, "Чорногора" Б. Загорулька" [4, 96]. У цьому ряду доречно і справедливо, на мій погляд, було б назвати і "Мальви" Р. Іваничука, які з'явилися водночас із "Дивом", але у 1984 році ще надто свіжою була пам'ять про жорстоку критику першого історичного роману талановитого львівського прозаїка.

В. В. Фашенко першим з-поміж дослідників звернув увагу на те, що застосований у "Диві" композиційний прийом, "можливо, чимось близький до своєрідного монтажу довженківської "Звенигори" [4, 99]. Мета ж такого прийому полягала, на думку дослідника, "у тому, щоб через зіставлення кількох епох, концентричними колами — X—XI століття, Велика Вітчизняна війна, наша сучасність — художньо довести, показати незнищенність історії народу, його культури, з якої все краще входить у нашу духовну скарбницю..." [4, 99]. Оригіналь-

ність архітекτονіки роману засвідчена не менш оригінальним літературознавчим висновком: "Композиція "Дива" нагадує архітектуру собору, образно відтворену в романі: незвичайність планів, переходів, добудов, але в свавільній асиметричності криється доцільність і гармонія. *Все — наче пісня рідної землі*" (підкреслення моє — В. П.) [4, 99]. Даний висновок і є зразком того, що В. В. Фашенко, характеризуючи "новиченківську дослідницьку манеру", назвав "поетично-аналітичним" тлумаченням художнього твору.

Неможливо, мабуть, визначити відсоткову долю кожного із начал — поетичного та аналітичного, але з певністю можна стверджувати, що їх поєднання у дослідницькій діяльності В. В. Фашенка було оптимальним, гармонійним і що саме завдяки йому дивотвір письменника у процесі його розгляду науковцем вияскравлювався усіма гранями своєї дивовижності. Аналіз першого роману триптиха П. Загребельного про Київську Русь засвідчує це переконливо. Особливо ґрунтовністю відзначається розкриття поетики творення двох "рівновеликих", але "не рівносутніх" [4, 111] характерів — характерів Сивоока та Ярослава Мудрого. Якщо перший, створений могутньою фантазією автора, можна вважати своєрідним письменницьким викликом "забудькуватим" літописцям і бездонності Часу, то другий, реальний, по своєму витлумачений і показаний романістом, — це вже виклик літературній традиції. Зазначивши, зокрема, що П. Загребельний явно полемізує зі своїм попередником (мається на увазі І. Кочерга, автор драматичної поеми "Ярослав Мудрий". — В. П.), у трактуванні характеру князя" [4, 122], В. В. Фашенко сам вступив у полеміку з С. Шаховським та В. Чумаком, які, на його думку, не "розшифрували" сутність авторської концепції характеру Ярослава Мудрого у романі П. Загребельного.

Нарешті, ще одне спостереження В. В. Фашенка, яке не тільки увиразнює ідею "Дива", а й має принципове історико-літературне значення. Завершуючи

аналіз "Дива", дослідник зазначив, що "одночасно із "Собором" Олеся Гончара роман П. Загребельного закликає сучасників "берегти собори людських душ", до самозречення творити вічне в ім'я народу, його добробуту і щастя" [4, 130]. Це була перша у вітчизняному літературознавстві — після голобельної критики та тривалого замовчування твору — позитивна згадка про "Собор". (Зважитися на таке у допобудовні часи було непросто, і доводиться лише пожалкувати, що цей факт не зафіксований у дослідженні В. Ковалю "Собор" і навколо нього").

Розглядаючи два наступні твори триптиха П. Загребельного про Київську Русь — романи "Смерть у Києві" та "Первоміст", В. В. Фашенко підкреслив їхню тематично-проблемну новизну, з'ясував своєрідність авторської концепції відтворених подій та постатей. І водночас по-доброму вразив своєю спостережливостю у сфері поетики характеротворення, підмітивши, наприклад, що "в історичних романах П. Загребельний перевіряє сутність чоловіка не тільки ставленням до народної правди, а й до жінки, її кохання, дорівнятих якому могли тільки великі душі" [4, 141].

У кожному із аналізованих романів В. В. Фашенко вирізняв найсуттєвіше для нього — те, що визначає його художню самобутність та його місце і значення як у доробку письменника, так і в ряду тематично споріднених творів різних авторів. Розглядаючи, наприклад, романи П. Загребельного "Свпраксія" та "Роксолана", дослідник слушно назвав їх "романічним диптихом про трагічну долю жінки, який складають самостійні історії життя руської княжни Свпраксії, дружини германського імператора Генріха IV (останні десятиріччя XII віку), і простої українки, попівни Анастасії Лісовської з Рогатина, котра в XVI ст. стала відома як Роксолана — султанша Османської імперії. В обох жінок стільки було незвичайного і незрозумілого, що протягом століть їхні імена обростали легендами й кривотлумаченнями, особливо на Заході, де хроністи, історики й письменники до-

клали чимало зусиль для того, щоб приховати правду і принизити гідність слов'янок. А вони, Євпраксія і Роксолана, поклали все життя на те, щоб зберегти людську гідність і не втратити почуття вітчизни" [4, 155].

З метою осягнення "ядра" характеру кожної із відомих представниць нашої історії романістів, на думку В. В. Фащенко, "довелося вступити в полеміку з документами, зіставити факти, віднайти шляхом цієї складної операції зерно істини. Це було нелегко, бо вітчизняна історія, даючи чимало для розуміння особливостей феодального суспільства в Німеччині і Туреччині, майже нічим не могла зарадити у витлумаченні конкретної долі двох жінок.

В обох романах, збудованих за принципом послідовного розгортання подій (ясна річ, і з необхідними ретроспекціями), широко цитуються й коментуються історичні джерела, коран, антична і східна поезія, усна народна творчість русичів, українців, германців, турків, азербайджанців... У "Євпраксії", де художньо вигадані чи домислені розділи чергуються з "літописними", навіть демонструється процес зіставлення різних хронік, внаслідок чого легенда оголошується більш правдивою, ніж так звана "історія".

Вивчивши все, що було доступне, автор створив ймовірні художні гіпотези, які приваблюють своєю оригінальністю і гуманізмом. Сказане письменником про Роксолану: досі вона "належала переважно легенді, міфології — в романі зроблено спробу повернути її психології" — має відношення і до Євпраксії, дочки князя Всеволода і внучки Ярослава Мудрого.

В обох романах увагу зосереджено не на приватній долі героїнь, а на психології особистості, взятій у широкому історичному контексті" [4, 155—156].

У такому ж контексті, на думку В. В. Фащенко, постає психологія і Богдана Хмельницького — головного персонажа роману П. Загребельного "Я, Богдан (Сповідь у славі)". Дослідником названо твори, які передували появі цього роману ("Богдан Хмельницький" М. Ста-

рицького, "Гомоніла Україна" П. Панча, "Переяславська рада" Н. Рибак, "Хмельницький" І. Ле), і зроблено наголос на своєрідності підходу П. Загребельного до відтворення характеру видатного гетьмана: "Якщо попередники П. Загребельного "відроджували" вождя українського народу передусім у вчинках і діалогах, що передавали зміст тих або інших подій, то автор сповіді прагнув сміливо і невідступно видивитися на збурену душу Богдана, явивши могутньою фантазією його думи-муки, думи-захвати і думи-осаяння. В них — пекучі проблеми, розпросторені з ХVII ст. в усі часи: народ і особа, влада і свобода, розум і гідність, єдність і рівність, справедливість і кохання" [4, 179].

І хоч при аналізі роману В. В. Фащенко віддав певну данину традиційному для попередніх десятиліть твердженню про "возз'єднання України з Росією", все ж основну увагу дослідник зосередив на з'ясуванні художньої своєрідності нового твору про українського гетьмана. На думку В. В. Фащенко, "Богдан П. Загребельного вперше в історичній романістиці заговорив пристрасною живою мовою до всіх про значливе й необхідне для розуміння всеперемагаючого життя. В його відвертій сповіді є неймовірні на шарування фактів, імен, цитат, полемічних випадів, пригадувань почуттів і думок про думки, явних і неявних алогізмів (перед світанням гетьман збирається поскатати на бронзовім коні, розлякуючи малечу, яка так любить гратися біля підніжжя пам'ятника) — інколи здається, що цієї зливи забагато, але, мабуть, вона вивірена асоціативним потоком свідомості: Богдан саме так, а не інакше міг думати й сперечатися не тільки з істориками та митцями, а й з самим собою, а мислення для себе, як відомо, не вимагає струнко-послідовних конструкцій і форм. Є в мові Богдана особливий колорит давнини, який доречно передається староукраїнізмами, полонізмами і латинізмами, хоча, відверто кажучи, часом вони потребують перекладу, бо без нього неясний смисл всіх отих "опресій" і "дешпертів". З при-

воду їхньої доцільності чи точності вживання в окремих випадках лінгвісти можуть і посперечатися з автором. Та не це головне.

Митець, коротко кажучи, здобув блискучу перемогу над матеріалом: через голос Богдана він передав гомін повсталого народу і його ватажків, не загубивши при цьому (як то не раз траплялося з іншими прозаїками) індивідуального ладу мислення геніальної особистості" [4, 187—188].

Така висока оцінка роману прозвучала в унісон з тими оцінками, які дали творів П. Загребельного відомий критик В. Дончик, талановитий прозаїк Р. Іванчук. Але невдовзі роман був підданий нищівній критиці: "наприклад, Борис Олійник, у чий поетизм чимало умовностей і міфологем, заперечив право П. Загребельного у романі "Я, Богдан" вести умовну розповідь від особи гетьмана про минуле і майбутнє свого народу, про гріховне кохання і суперечності психіки, про антиномію влади і свободи. Навиривавши із тексту цитат, критик оголосив роман наклепом на український народ і Богдана Хмельницького" [8, 153].

Ніхто із авторитетних українських літературознавців (підголосків до уваги не беремо) такої нищівної критики роману не підтримав. Але ніхто його і не захистив, бо сторінки літературної періодики в період "наступу на Загребельного" надавалися лише прихильникам позиції Б. Олійника. Втім, упередженість відомого поета стосовно роману П. Загребельного була очевидною, і про неї В. В. Фащенко, як тільки з'явилася можливість оприлюднити власну думку, сказав недвозначно: "Історичний роман — не тільки історія. У ньому відтворюється майже ніде не зафіксована психологія людей минушини, своєрідний лад їх мислення і почуттів, таємнича сфера несвідомого. А Б. Олійник, щоб звинуватити П. Загребельного і його прихильників у відсутності "радянського патріотизму", "дискредитації честі і слави України", з обуренням твердить, що проголошених героєм думок він не знайшов

у збірнику "Документи Богдана Хмельницького" (1961 р.). До нього приєднався й історик Володимир Сергійчук, який розглядав роман "Я, Богдан" як "історичне джерело", в якому немає начебто правдивого образу поборника дружби з російським народом. Історик має рацію тоді, коли він вказує на фактичні помилки. Та коли він зовсім не розуміє інакшості художнього світу від архівів (ну, як йому збагнути фразу гетьмана: "Ось мені вже 100, 120 літ", яка нащадків робить сучасниками Богдана?), то він, як і Б. Олійник, займається політичною спекуляцією: звинувачує автора в наклепництві, хоча текст роману не дає для цього підстав... " [8, 153—154].

В обороні художності — так можна сформулювати позицію В. В. Фащенко і в полеміці, що розгорнулася довкола роману П. Загребельного "Я, Богдан", і при аналізі доробку інших творців українського історичного роману. Так чи інакше В. В. Фащенко оцінив майже п'ятдесят творів двадцяти трьох авторів, засвідчивши тим самим посилену дослідницьку увагу до романного досягнення вітчизняної історії.

Цитована література:

1. *Фащенко В.* Герой і слово. — К.: Дніпро, 1986. — 211 с.
2. *Фащенко В. В.* Історія української літератури ХХ віку. Програма. — Одеса, 1998. — 29 с.
3. *Фащенко В.* Метаморфози в українській новелістиці ХХ в. // Проблеми сучасного літературознавства. Випуск 4. — Одеса: Маяк, 1999. — С. 23—26.
4. *Фащенко В. В.* Павло Загребельний. — К.: Дніпро, 1984. — 207 с.
5. *Фащенко В.* Поезія шедрої аналітичної думки // Новиченко Л. М. Вибрані праці в двох томах. — Том перший. — К.: Дніпро, 1984. — С. 5-21.
6. *Фащенко В. В.* Проза (1958—1979) // Українська радянська література. — К.: Вища школа, 1979. — С. 529—547.
7. *Фащенко В. В.* У глибинах людського буття. Етюди про психологізм літератури. — К.: Дніпро, 1981. — 279 с.
8. *Фащенко В.* Щаблі до істини // Вежа. — 1986. — № 2. — С. 144—156.